

MAURO BONAZZI

Με τα μάτια
των Αρχαίων Ελλήνων

Η αρχαία σοφία στην υπηρεσία των σύγχρονων καιρών

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΟΥΛΑ

ΚΕΔΡΟΣ

Mauro Bonazzi: *Με τα μάτια των Αρχαίων Ελλήνων*

Τίτλος πρωτοτύπου:

Mauro Bonazzi: *Con gli occhi dei Greci*

ISBN 978-960-04-5013-2

Μετάφραση: Κατερίνα Γούλα

Υπεύθυνη Τμήματος Επιμέλειας-Διόρθωσης: Μαρία Σπανάκη

Επιμέλεια-Διόρθωση: Αναστασία Παπασταθοπούλου

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση-διόρθωση: Νικολέττα Δουλάμη

© 2016, by Carocci editore, Roma

© Για την έκδοση στα ελληνικά, Εκδόσεις Κέδρος Α.Ε., 2019

Κέδρος Εκδοτική Α.Ε.

Γ. Γενναδίου 3

Αθήνα 106 78

τηλ. 210 38 09 712-14 • φαξ 210 33 02 655

www.kedros.gr • www.facebook.com/kedros.gr

e-mail: books@kedros.gr

Πρόλογος

Είμαστε πεπεισμένοι ότι η εποχή μας είναι ενδιαφέρουσα, ανεπανάληπτη, πρωτότυπη. Και σίγουρα έτσι είναι. Η πεποίθηση αυτή όμως είναι και ένα είδος προστασίας, μας προφυλάσσει από τον φόβο της ασημαντότητας. Ποιο είναι το νόημα της ύπαρξής μας; Των λίγων ή πολλών χρόνων που θα μας λάχει να ζήσουμε – που θα είναι ούτως ή άλλως ένα τίποτα σε σχέση με τον χρόνο που μας περιβάλλει – σε ένα μέρος οπωσδήποτε μικρό ή περιθωριακό σε σχέση με την απεραντοσύνη του σύμπαντος; Τι δουλειά έχουμε εδώ; Τέτοια προβλήματα μπορεί να μοιάζουν αφηρημένα, αλλά εκφράζουν πραγματικές ανησυχίες για όποιον, όπως εμείς, είναι πάντοτε περαστικός. Η αίσθηση ότι ανήκουμε σε μια σημαντική εποχή,

η οποία οδεύει προς έναν στόχο, είναι ένας τρόπος να προστατευτούμε από όλες αυτές τις ανησυχητικές διερωτήσεις. Δεν μας βοηθάει βέβαια και πολύ, καθώς αυτό που μετράει τελικά είναι τι θα κάνουμε με τον εαυτό μας. Μπορεί οι καιροί στους οποίους ζούμε να βρίσκονται σε μεγάλο αναβρασμό, αλλά σε εμάς έγκειται να βρούμε και να δώσουμε νόημα στη ζωή μας. Ο Πλάτωνας έγραψε κάποτε ότι τα σημαντικά ερωτήματα της φιλοσοφίας είναι ουσιαστικά ελάχιστα. Το ίδιο ισχύει για τη ζωή. Από την ευτυχία στην αγάπη και στον θάνατο, από τη δικαιοσύνη στη δύναμη, στη φιλία, τα πραγματικά προβλήματα μετριούνται στα δάχτυλα· και είναι πάντοτε τα ίδια, απaráλλαχτα από τη μια γενιά στην άλλη, ακόμη κι αν συχνά μας ξεγελάνε, μόνο και μόνο επειδή αλλάζουν οι λέξεις με τις οποίες τα εκφράζουμε. Κι όμως, έτσι έχουν τα πράγματα, και ίσως να μην ήταν κακή ιδέα να αφουγκραστούμε και κάποιες φωνές διαφορετικές από αυτές στις οποίες έχουν συνηθίσει τ' αυτιά μας. Για παράδειγμα, των Αρχαίων Ελλήνων.

Η παραπάνω προτροπή θα μπορούσε να φανεί κοινότοπη, δεδομένου ότι ο αρχαίος κόσμος είναι αναπόφευκτο σημείο αναφοράς κάθε φορά που τίγονται τέτοια ζητήματα. Δεν μας επαναλαμβάνουν τάχα αδιάκοπα ότι εμείς είμαστε τα τέκνα και οι κληρονόμοι της Αρχαίας Ελλάδας; Ότι εκεί βρίσκονται οι ρίζες μας; Μόνο που η μνήμη, τόσο η συλλογική όσο και η ατομική, είναι πάντοτε επιλεκτική, συγκρατεί ό,τι της αρέσει και μερικές φορές κατασκευάζει από το μηδέν την ανάμνηση πραγμάτων που ουδέποτε υπήρξαν. Η κλασικίζουσα ιδέα μιας μαρμαρίνης και ολύμπιας Ελλάδας, γαλήνιας και μεγαλειώδους, ικανής να μας υπαγορεύει τον σωστό δρόμο κι ας μας χωρίζει τόση απόσταση, είναι μια πολιτισμική επινόηση. Δεν υπάρχει αυτή η αιώνια Αρχαία Ελλάδα, αυτή που άφησε έκθαμβο τον Ερνέστ Ρενάν όταν αντίκρισε για πρώτη φορά τον Παρθενώνα. Υπάρχουν πολλές Αρχαίες Ελλάδες, πολλοί διαφορετικοί τρόποι να τοποθετηθούμε απέναντι στα προβλήματα της ύπαρξης, συχνά αντιφατικοί, άλλοτε θεότρελοι και άλλοτε ευφυείς, πάντοτε όμως ενδιαφέροντες.

Υπάρχει, για παράδειγμα, η Αρχαία Ελλάδα των φιλοσόφων και η Αρχαία Ελλάδα των ποιητών, του Πλάτωνα και του Ομήρου αντίστοιχα: η πρώτη πεπεισμένη ότι η ανθρώπινη λογική έχει την ικανότητα να ανακαλύψει το κρυμμένο νόημα των πραγμάτων πίσω από την επιφανειακή σύγχυση των φαινομένων και της ανθρώπινης ζωής· η δεύτερη πιο απογοητευμένη από τις αντιπαραθέσεις με μια πραγματικότητα που μοιάζει να υπερβαίνει τα όρια της κατανόησής μας, πρόθυμη να παραδεχτεί ότι ούτε ο κόσμος φτιάχτηκε για εμάς ούτε εμείς για τον κόσμο, όχι ωστόσο λιγότερο αποφασισμένη να παλέψει για να μας βοηθήσει να βρούμε τον δρόμο μας. Και μπορεί βέβαια αυτή η δεύτερη Αρχαία Ελλάδα να κέρδισε τις ελεγείες του Φρίντριχ Νίτσε ή του Μπέρναρντ Ουίλιαμς, η πρώτη όμως βρήκε έναν ακλόνητο και απρόσμενο υποστηρικτή στο πρόσωπο του Γιόζεφ Ράτσινγκερ. Το θέμα δεν είναι να πάρουμε θέση υπέρ της μιας ή της άλλης, διότι ενδιαφέρουσες δεν είναι (μόνο) οι απαντήσεις που έχουν δοθεί, αλλά (κυρίως) οι ερωτήσεις που έχουν τεθεί. Και,

όπως έλεγε ο Αριστοτέλης, αν δεν καταλάβουμε τις ερωτήσεις, δεν πρόκειται ποτέ να βρούμε τις σωστές απαντήσεις: «Γι' αυτούς που θέλουν να ξεκαθαρίσουν τις απορίες τους χρήσιμο είναι να θέτουν σωστά τις απορίες, καθότι η μετέπειτα απρόσκοπτη πορεία της σκέψης εξαρτάται από τη λύση των προηγούμενων αποριών· κανένας όμως δεν μπορεί να λύσει έναν κόμπο αν δεν ξέρει ότι υπάρχει. Η απορία της σκέψης δείχνει ακριβώς ότι υπάρχει ένας “κόμπος” στο αντικείμενο της έρευνας».* Μόνο έτσι θα μάθουμε να αντιμετωπίζουμε την πολυπλοκότητα που μας περιβάλλει. Για τον λόγο αυτό, σήμερα ακόμη αξίζει να αντικρίσουμε το θέαμα του κόσμου με τα μάτια των Αρχαίων Ελλήνων, για να δούμε τα πράγματα από διαφορετικές γωνίες, από απροσδόκητες οπτικές, ανακαλύπτοντάς τα διαφορετικά απ' ό,τι τα νομίζαμε, παίρνοντας διαφορετικά μονοπάτια

* Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά 1* (βιβλία Α'-Δ'), *Άπαντα*, τ. 10, εισαγωγή, μτφ., σχόλια Αναστασία-Μαρία Καραστάθη, εποπτεία δρ. Η.Π. Νικολούδης, Κάκτος, 1993, 995a 28-32, σ. 129. (Σ.τ.Μ.)

χωρίς βιάση να φτάσουμε αμέσως κάπου. Στη συνέχεια ο καθένας θα κάνει τις επιλογές του.

Το ανά χείρας βιβλίο συγκεντρώνει αναθεωρημένα δοκίμια και άρθρα που δημοσιεύθηκαν στα περιοδικά *La Lettura* και *Il Mulino*, καθώς και στην εφημερίδα *Corriere della Sera*. Συχνά, και προς μεγάλη μου ευχαρίστηση, η έμπνευση για τα κείμενα αυτά γεννήθηκε από κουβέντες και συζητήσεις με τον Αντόνιο Καριότι και τον Τζαμπάολο Τούτσι: τους ευχαριστώ θερμά, όπως και τον Τζανλούκα Μόρι, ο οποίος μου τηλεφώνησε ένα πρωί του Ιουλίου για να μοιραστεί μαζί μου την ιδέα αυτού του βιβλίου. Εξίσου πολύτιμες ήταν οι συμβουλές, η διαθεσιμότητα και οι προτροπές των Φερνάντα Καϊτσι, Φιλίπο Φορτσινιάνο, Βάλτερ Λαπίνι, Αντόνιο και Μάρτα Ρουτιλιάνο, Μάριο Ριτσάρντι. Τους ευχαριστώ θερμά και αυτούς.

Το ποίημα της δύναμης

Όσα τ' ανοιξιάτικα λουλούδια και τα φύλλα.

Έτσι τον έθαιψαν τον Έχτορα, το γαύρο
αλογομάχο.

Όμηρος*

Είθε η δύναμη να είναι μαζί σου. Η σκοτεινή πλευρά και η ισχύς του φωτός. Πρέπει να αντιμετωπίσεις το σκοτάδι που κρύβεις μέσα σου, να αφυπνίσεις τη συνείδηση των σωματιδίων φωτός που παραμονεύουν στη σκιά: μόνο έτσι θα βαδίσεις στον δρόμο της σωτηρίας και της νίκης. *Star Wars*, θα σκεφτεί κάποιος. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μανιχαϊσμό, μια θρησκεία η οποία

* Όμηρος, *Ιλιάδα*, μτφ. Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδή, β' έκδοση, με γλωσσάρι, ΑΠΘ – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2015, Β 468 και Ω 804, σσ. 38 και 382 αντίστοιχα. (Σ.τ.Μ.)

άκμασε την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και αντιλαμβάνεται το σύνολο της πραγματικότητας ως μια αέναη πάλη ανάμεσα στις δύο αντίπαλες αρχές του καλού και του κακού, του πνεύματος και της ύλης. Είναι ένα σχήμα σκέψης πιο διαδεδομένο απ' όσο νομίζουμε. Ο κόσμος που μας περιβάλλει είναι πολύπλοκος, τόσο αινιγματικός, που μερικές φορές καταντά ακαταλαβίστικος. Η διάκριση ανάμεσα στο καλό και στο κακό, στο φως και στο σκοτάδι είναι ένας δελεαστικός πειρασμός, η λύση σε τόσες αβεβαιότητες και σε τόσους δισταγμούς. Λειτουργεί καλά στην πολιτική, όπου ολοένα και περισσότερο η αντιπαράθεση μαίνεται ανάμεσα στους καλούς και στους κακούς, στους διεφθαρμένους (τους άλλους, τους πολλούς) και στους τίμιους (εμάς, τους λίγους). Η Αμερική χρειάζεται έναν Τζον Γουέιν, βροντοφώναξε ο Ντόναλντ Τραμπ. Έρχονται οι δικοί μας, οι κακοί βρίσκονται σε επιφυλακή. Το ίδιο και στην Ιταλία, μιλάμε ολοένα και λιγότερο για προγράμματα και για ιδέες, αυτό που προέχει είναι η αγνότητα. Η σκοτεινή δύναμη της διαφθο-

ράς εξαπλώνεται σαν πυρκαγιά, όλα βρίσκονται ένα βήμα πριν από την κατάρρευση, τόσο πολλοί έχουν ήδη υποκύψει. Αν καταφέρεις όμως να αντισταθείς στη γοητεία του σκότους διατηρώντας αμόλυντη μέσα σου την αγνότητα, δεν θα χαθούν όλα. Η κάστα ξαναχτυπά: είτε η δύναμη να είναι μαζί σου.

Πάνω στη δύναμη, στο καλό και στο κακό, στα αιώνια προβλήματα της ανθρώπινης ύπαρξης στοχάζονταν επίσης η Σιμόν Βείλ και η Ρέιτσελ Μπεσπάλοφ το 1941, ενώ γύρω τους πλήθαιναν τα ναζιστικά στρατεύματα – τα αληθινά, πολύ πιο ζοφερά από τις κινηματογραφικές απομιμήσεις τους. Στοχάζονταν διαβάζοντας και ξαναδιαβάζοντας ένα παλιό έπος, το οποίο αφηγούνταν έναν πόλεμο μεταξύ Ελλήνων και Τρώων και μια μάχη μεταξύ δύο ηρώων, του Έκτορα και του Αχιλλέα. Την *Ιλιάδα*. Παλιές ιστορίες, αλλά στην πραγματικότητα εξαιρετικά επίκαιρες, μια και ο πόλεμος, η βία, η δύναμη είναι αδιάκοπα παρόντα στον κόσμο των ανθρώπων. Ουδέν καινόν υπό τον ήλιον λοιπόν όσον αφορά το μακρινό

μέλλον του *Star Wars*: ο Όμηρος είχε εξηγήσει από πολύ παλιότερα ότι ο κόσμος των ανθρώπων περιστρέφεται γύρω από τη δύναμη. Μόνο που τα έπη του δεν υποκύπτουν σε απλουστεύσεις του τύπου «εμείς εναντίον των άλλων», που γνωρίζουν σήμερα τόση επιτυχία· αποκαλύπτουν μια διαφορετική πραγματικότητα στα ανθρώπινα πράγματα, πιο περίπλοκη, λιγότερο καθησυχαστική, ίσως όμως πιο αληθινή.

Διότι στον Όμηρο υπάρχει μεν η δύναμη, αλλά δεν περιβάλλεται από καμία αίγλη. Τίποτε άλλο δεν υπάρχει να αφυπνιστεί εκτός από την αυταπάτη εκείνου που θαρρεί πως μπορεί να ελέγξει τη δύναμη και, αναπόφευκτα, γίνεται έρμαιό της. Όλοι ανεξαιρέτως μέσα στο έπος ισχυρίζονται ότι υπηρετούν το δίκιο και θεωρούν ότι έχουν κάθε δικαίωμα να επιβάλουν τη θέλησή τους. Το αποτέλεσμα όμως είναι πάντοτε διαφορετικό από τις προσδοκίες, οι συνέπειες οδυνηρές. Ο Αγαμέμνονας πιστεύει ότι μπορεί να υποτάξει τον Αχιλλέα και γίνεται εντέλει μάρτυρας της ήττας του στρατού του· ο Αχιλλέας, προκειμένου να τα-

πεινώσει τον Αγαμέμνονα, προκαλεί τον θάνατο του πιο αγαπημένου φίλου του· ο Πάτροκλος και ο Έκτορας υπερβαίνουν τα όρια και το πληρώνουν με τη ζωή τους. Αυτή τη μεθυσμένη δύναμη όλοι πιστεύουν πως την κατέχουν, αλλά κανένας δεν την κατέχει στ' αλήθεια· «τι ο Άρης σε χάρες είναι αμάθητος, κι όποιος χτυπάει χτυπά τον». Νικητές και νικημένοι μοιάζουν. Η δύναμη είναι μια αυταπάτη.

Η υπόθεση είναι γνωστή και θα επαναλαμβάνεται επ' αόριστον στην ανθρώπινη Ιστορία. Ο Όμηρος την τραγουδά με άπειρη συμπόνια και ενσυναίσθηση. Και καλά κάνει, διότι αυτοί οι ήρωες που όλα τα κάνουν σε βαθμό υπερβολής – τρώνε σαν κτήνη, σκοτώνουν χωρίς οίκτο, χύνουν ποταμούς δακρύων, τσακώνονται σαν μωρά παιδιά, διοικούν μιλιούνια στρατιωτών – είναι εντέλει σαν εμάς: όπως κι εμείς, αντιμετωπίζουν δύσκολες καταστάσεις, παλεύουν, φροντίζουν για τους αγαπημένους τους, αγανακτούν με την αδικία. Έλληνες ή Τρώες, είναι άνθρωποι που υποφέρουν και αγωνίζονται: άλλοτε κερδίζουν

και άλλοτε χάνουν κυνηγώντας τα πάθη τους, εκτεθειμένοι στις αντιφάσεις της ύπαρξης. Σφάλ- λουν επειδή ζουν. *Η Ιλιάδα ή το ποίημα της δύνα- μης* (αυτός είναι ο τίτλος του δοκιμίου της Σιμόν Βέλ) είναι ένας στοχασμός πάνω σε αυτό το μίγ- μα μεγαλείου και δυστυχίας που είναι σε τελική ανάλυση ο άνθρωπος.

Έτσι, χωρίς να κρίνει, ο Όμηρος δίνει το μά- θημά του. Δίκαια και συμφέροντα, επιθυμίες και ιδέες διαπλέκονται αδιάκοπα μέχρι που γίνονται ένα αξεδιάλυτο κουβάρι. Ο Αχιλλέας και ο Αγα- μέμνονας είχαν και οι δύο δίκιο και άδικο ταυτό- χρονα. Είναι μεγάλος ο πειρασμός, και συνάμα τόσο ανθρώπινος, να οχυρωθούμε πίσω από τις πεποιθήσεις μας απορρίπτοντας οποιαδήποτε αναμέτρηση με άλλες απόψεις, επιλέγοντας τον δρόμο της σύγκρουσης. Η δύναμη όμως δεν λύνει κανένα πρόβλημα, είναι μια εξουσία που μεθά και καταστρέφει. Η οργάνωση της πραγματικότητας με όρους μανιχαϊκής αντίθεσης ανάμεσα σε φως και σε σκοτάδι δεν βοηθά στο ξεκαθάρισμα της πολυπλοκότητάς της· σχεδόν ποτέ η διάκριση με-

ταξύ καλών και κακών δεν μας βοηθά να πάρουμε ορθές αποφάσεις. Όπως πολλοί σημερινοί άνθρωποι, οι ομηρικοί ήρωες είναι υπερβολικά εύθραυστοι και ανασφαλείς για να καταλάβουν ότι η αληθινή δύναμη βρίσκεται στον συμβιβασμό. Συμβιβασμός: «μια λέξη που αναδίδει άσχημη μυρωδιά», έγραψε ο Άμος Οζ, ειδικός επί του θέματος ένεκα της εμπλοκής του στις ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις στη Μέση Ανατολή, αλλά και ενός γάμου που μετράει ήδη σαράντα δύο χρόνια. Ο συμβιβασμός είναι το πρελούδιο πιθανών λύσεων, επώδυνων μεν (διότι «δεν υπάρχουν ευτυχείς συμβιβασμοί»), ίσως όμως αποτελεσματικών. «Η λέξη “συμβιβασμός” είναι συνώνυμη της λέξης “ζωή”», με όλο τον σεβασμό προς όσους στην Ιταλία φέρνουν την καταστροφή κάθε φορά που κάποιος τολμάει να πει κάτι αντίθετο. Το ίδιο δεν έκανε και ο Νέστορας στην προσπάθειά του να συμφιλιώσει τον Αχιλλέα και τον Αγαμέμνονα; Προτού γίνει η μεγάλη έκρηξη, μήπως θα ήταν καλύτερα να ελέγξουμε αν θα μπορούσαμε να απενεργοποιήσουμε τον μηχανισμό ανάφλεξης;

Βρισκόμαστε ακόμα στα ρηχά. Για να κατανοήσουμε το βαθύτερο μήνυμα της *Ιλιάδας* πρέπει να παρακολουθήσουμε την ιστορία του Αχιλλέα, του πιο σπουδαίου, του πιο ωραίου, του πιο δυνατού ήρωα. Αυτές οι αρετές, που τόσο γοήτευαν τη ναζιστική Γερμανία, στην πραγματικότητα λίγο μετράνε. Αυτό που διακρίνει τον Αχιλλέα είναι η διαύγεια με την οποία αντιμετωπίζει τη μαύρη τρύπα της *Ιλιάδας*, τη μεγαλύτερη πηγή άγχους στη ζωή των ανθρώπων. Ο πυρήνας του ποιήματος δεν είναι ούτε η δύναμη ούτε η σύγκρουση: είναι ο θάνατος.

Ο Τρωικός πόλεμος διήρκεσε δέκα χρόνια· η αφήγηση της *Ιλιάδας* καλύπτει περίπου πενήντα μέρες. Όλο το ζουμί όμως βρίσκεται στις δυο τρεις μέρες που ακολουθούν τον θάνατο του Πατρόκλου, όταν ο Αχιλλέας απαρνείται τα πάντα για να αφοσιωθεί στην αναζήτηση του έσχατου νοήματος των πραγμάτων, για να αναμετρηθεί με το παράλογο της ανθρώπινης κατάστασης. Αίφνης ο θάνατος αποκαλύπτεται ως αυτό που

πραγματικά είναι: ένα σκάνδαλο, το οποίο καταλύει και την παραμικρή αξία της ανθρώπινης ύπαρξης, κάθε μεμονωμένου ανθρώπινου όντος και της ανθρωπότητας στο σύνολό της. Εφήμερα πλάσματα, που τη μια μέρα εμφανίζονται και την άλλη εξαφανίζονται, απορροφώμενα σε μια διαδικασία αέναου μετασχηματισμού. «Καθώς των φύλλων, απαράλλαχτη κι η φύτρα των ανθρώπων». Τι νόημα έχουν όλα αυτά;

Κανένα νόημα, αυτή είναι η απάντηση του Αχιλλέα, μια ολέθρια μήνις που δεν έχει πλέον τίποτα ανθρώπινο. Αν λοιπόν τίποτα δεν έχει νόημα, όλα πρέπει να καταστραφούν. Άνετα θα μπορούσε κάποιος να ανακηρύξει τον Αχιλλέα στον πρώτο μηδενιστή. Οπωσδήποτε η σκοτεινή πλευρά του Νταρθ Βέιντερ, με την ταπεινή φιλοδοξία του να κατακτήσει το σύμπαν, ωχριά μπροστά σε τόση ριζοσπαστικότητα. Το ποίημα εισέρχεται σε ονειρική διάσταση, μεταμορφώνεται σε εφιάλτη. Ο Αχιλλέας σκοτώνει όποιον βρεθεί στο διάβα του, παλεύει με ένα ποτάμι ξέχειλο από πτώματα, διαμελίζει τη σορό του Έκτορα.

Όταν όμως ο Αχιλλέας αγγίζει το έσχατο σημείο της απελπισίας, τότε καταλαβαίνει. Τον επισκέπτεται στη σκηνή του ο Πρίαμος, ο βασιλιάς της Τροίας, ο πατέρας του Έκτορα. Εκλιπαρεί τον φονιά του γιου του να του παραδώσει τη σορό για να μπορέσει να τη θάψει. Μπροστά σε μια τέτοια χειρονομία, ο Αχιλλέας κατακτά μια νέα συνειδητοποίηση της ανθρώπινης κατάστασης. Μια ταφική τελετή είναι η απόπειρά μας να δώσουμε ανθρώπινο νόημα και αξία στη βάνουση πραγματικότητα ενός σώματος που αποσυντίθεται. Αυτό επιθυμεί ο Πρίαμος, και ο Αχιλλέας καταφέρνει τελικά να αποδεχτεί το γεγονός και της δικής του θνητότητας. Ο κόσμος γύρω μας δεν έχει πιθανότατα κανένα απολύτως νόημα, είναι ένας τυφλός μηχανισμός που καταπίνει και καταστρέφει τα πάντα. Οι άνθρωποι δεν θα νικήσουν τον θάνατο. Μπορούν όμως να δώσουν ανθρώπινη αξία στη ζωή τους. Να δημιουργήσουν. Αυτή δεν είναι η αιώνια μάχη ανάμεσα στη φύση και στον πολιτισμό; Ο Αχιλλέας και ο Πρίαμος θρηγνούν μαζί· αλληλοκοιτάζονται, αλληλοθαυμά-

ζονται: αναγνωρίζουν ο ένας στο πρόσωπο του άλλου τον μακρινό πατέρα και τον χαμένο γιο αντίστοιχα. Ανακαλύπτουν ότι είναι άνθρωποι μέσα σε έναν κόσμο αδιάφορο. Είναι δύσκολο να φανταστούμε πιο συγκλονιστική σκηνή. Να αναγνωρίσεις ότι είσαι άνθρωπος κι εσύ ανάμεσα στους ανθρώπους, να μάθεις να ζεις μαζί τους.

Το ποίημα πιάνει την ιστορία από το τέλος. Ο Αχιλλέας κηρύσσει ανακωχή για την ταφή. Έπειτα ο πόλεμος θα συνεχιστεί: είναι ανώφελο να τρέφουμε αυταπάτες, οι άνθρωποι δεν αλλάζουν. Ο ποιητής της δύναμης έδειξε όμως και κάτι ακόμη. «Ο Όμηρος δεν υμνεί τον θρίαμβο της νικηφόρας δύναμης, αλλά την ανθρώπινη αντοχή μέσα στη συμφορά»: ιδού, διά στόματος Ρέιτσελ Μπεσπάλοφ, το τελευταίο μάθημα του ποιητή. Σε μια γωνιά της σκηνής, στα πόδια του Αχιλλέα, κείτεται η καινούργια ολόλαμπρη ασπίδα του: πιο πέρα ένα ποτάμι ρέει ορμητικό· στη μέση βρίσκεται μια πόλη, κάποιον γάμο γιορτάζουν, κάτι παιδιά χορεύουν.